

ÖLÜM OLAYININ ÇOCUKLAR ÜZERİNE ETKİSİ ve “ÖLÜM EĞİTİMİ”

Doç. Dr. Mustafa KÖYLÜ*

ÖZET

Her ne kadar Din Psikolojisi yirminci yüzyılın başından itibaren çocukların dini duygu, düşünce ve gelişimlerini araştırmasına rağmen, çocukların ölüm anlayışlarını, ölümün çocuklar üzerine etkisini ve ölüm eğitimi ihmal etmiştir. Psikoloji ölüm eğitimiyle ancak son otuz senedir ilgilenmektedir. Oysa, insan yaşamında, insanı en derinden etkileyen olaylardan birisi de ölüm olayıdır. Bu durum çocuklar için çok daha önemlidir, zira eğer bazı eğitimsel önlemler alınmazsa, onun olumsuz etkileri çocuklar üzerinde yaşam boyu devam edebilir.

Çocukların ölüm anlayışları onların diğer soyut kavramları anlamada olduğu gibi, birtakım değişkenlere bağlıdır. Bu değişkenler arasında yaş, cinsiyet, zihinsel ve duygusal gelişim, çevre ve toplumdaki bazı hakim olan geleneklerle çocukların bu konudaki tecrübeleri önemli faktörlerdir. Bununla birlikte, bu faktörler arasındaki en önemli unsur çocukların zihinsel ve duygusal gelişimleridir.

Şu da bir gerçektir ki, ölüm anlayışı kadar ölüm eğitimi de önemlidir. Batı ülkelerinde ölüm eğitimi, uzmanlar tarafından hastanelerde ya da çeşitli eğitim ortamlarında sunulmaktadır. Bu konu pek çok ülke kadar bizim ülkemiz için de oldukça yeni bir konudur. Bu makale çocukların ölüm eğitimi başta olmak üzere, onların ölüm anlayışlarını, ölümün çocuklar üzerine etkisini ve farklı ölüm eğitimi metotları üzerinde durmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, ölüm eğitimi, çocuklar, din eğitimi

Giriş

Büyükler çocukların genellikle hep neşe ve mutluluk içinde yaşadıklarını düşünürler. Gerçekten de çoğu çocuklar için durum böyledir. Ancak bazıları için, bu çocukluk dönemi etkilerini yaşam boyu devam ettirebilecek nitelikte bir travma dönemi de olabilir. Örneğin

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

ailede sevilen bir kişinin ölümü, anne ve babanın birbirinden boşanması, anne ya da babadan birisinin aileyi terk etmesi, kardeşlerinden birinin çok ağır hasta olması ya da ölmesi, üvey anne veya babayla birlikte yaşamak zorunda kalması, anne ve babasından birisinin ya da ikisinin alkolik olması, anne babasından birisinin ya da her ikisinin ölümcül bir hastalığa yakalanması gibi olaylar, çocuğu derinden üzen ve hayatını olumsuz yönden etkileyen olaylardan bazılarıdır.¹

Bununla beraber yukarıda örnek olarak verdiğimiz krizler kimi yan faktörlerin etkisiyle daha derinden etkili olabilir. Bu faktörlerden birincisi, söz konusu krizin potansiyel olarak doğuracağı zararın derecesine bağlıdır. Örneğin alkolik bir baba, eğer çocuğunu bir mutfak bıçağıyla tehdit ediyorsa, bu durum çocuğun psikolojisini alt üst etme konusunda büyük bir tehdit unsurudur. İkinci faktör, krizin ortaya çıkışı ile krizin çözümü arasındaki geçen süredir. Çözümü için hiçbir zaman olmayan ve ani olarak ortaya çıkan krizler, yavaş yavaş ya da bilinen bir olay sonucu ortaya çıkan krizlerden çok daha etkilidir. Üçüncü faktör ise, insan ihtiyaçlarıyla ilgilidir. Dolayısıyla açlık, susuzluk ve sığınak gibi biyolojik ve sevgi gibi duygusal ihtiyaçlara ilişkin krizler, diğer krizlere göre çok daha fazla etkileyicidir.²

Çocukları olumsuz yönde etkileyen bu kriz çeşitlerinden en büyük olumsuz etkiyi yapan kuşkusuz anne ve babadan birisinin ya da her ikisinin ölümüdür. İşte biz bu makalemizde, yukarıda örnek olarak verdiğimiz tüm krizlerin etkilerini ve böyle bir durumda yapılması gereken hususları inceleme yerine, en çok rastlanan ve etki olarak da çocukları çok daha derinden sarsan anne ve babanın ölümünden bahsedeceğiz. Makalemiz temel olarak şu üç konu ile sınırlı olacaktır: a) çocukların ölüm anlayışları, b) ölüm olayının çocuklar üzerine etkileri ve c) ölüm eğitimi.

A. Çocukların Ölüm Anlayışı

20. yüzyılın başlarından itibaren çocuk psikolojisine ilişkin sayısız araştırmalar yapılmasına rağmen, çocukların ölüm anlayışına ilişkin araştırma ve çalışmalar ancak son zamanlarda odak noktası haline gelmiştir.³ Oysa çocukluk yıllarında kaybedilen anne, baba ya da kardeş gibi yakın bir kişinin etkisi, sadece çocukluk yıllarıyla sınırlı kalmayıp, belki yaşam boyu devam etmektedir. Her ne kadar

¹ Huber M. Walsh, *Introducing the Young Child to the Social World*, New York, Macmillan Pub., 1980, s. 170.

² Walsh, *a.g.e.*, ss. 171-172.

³ Maria H. Nagy, "The Child's View of Death," *The Meaning of Death*, ed. Herman Feifel, New York, McGraw-Hill Book, 1965, s. 79.

çocukların ölüm anlayışlarına ilişkin ilk çalışmalar, II. Dünya Savaşı'ndan sonra başlamışsa da, esas itibarıyla son otuz senedir bu alanda ciddi çalışmalar yapılmaktadır.⁴ Bazı istisnaları olmakla beraber, bu alanda en kapsamlı ve derinlemesine araştırma yapılan ülkelerin başında da Amerika gelmektedir.⁵

Çocukların ölüm anlayışına yönelik araştırma yapanlar genellikle bilişsel gelişim teorilerini, (çoğunlukla da Jean Piaget tarafından geliştirilen bilişsel gelişim teorilerini) kullanmaktadırlar. Bilindiği gibi, Piaget, ilk çocukluktan erinliğe kadar zihinsel gelişimi analiz etmiş ve birçok gelişimsel basamaklar ortaya koymuştur. Sadece ilk çocukluk (infancy) döneminde bile, Piaget'e göre altı farklı zihinsel gelişim basamağı vardır. Piaget çocukların uzun bir süre gerçek anlamda soyut düşünce basamağına ulaşamayacaklarını, hatta on yaşındaki çocukların bile, tüm zihinsel kaynaklarıyla birlikte sadece somut işlemler basamağına ulaşabileceğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla çocuklar ancak ergenlik döneminde tam olarak soyut kavramları ve buna bağlı olarak da ölüm kavramını anlayabilirler.⁶

Ancak çocukların ölüm anlayışlarını sadece bu zihinsel gelişim teorileriyle açıklamaya çalışmak yeterli değildir. Çocukların ölüm anlayışlarında dil ve zeka gelişiminin de önemli bir yeri vardır.⁷ Çocukların dil gelişimi uzun bir süreci gerektirir. Küçük çocuklar kelimelerin anlamlarını tedrici olarak öğrenirler. Onlar önce kendileri için anlamlı olan somut kelimeleri, daha sonra da soyut kelime ve kavramları öğrenirler. Dolayısıyla çocuklar ancak 10-12 yaşları civarında soyut kelime ve kavramları, örneğin sevgi, ölüm, Tanrı ve inanç gibi kelimeleri tam olarak anlayabilirler.⁸ Ancak bundan 10-12 yaş öncesi çocukların soyut kelimeleri hiç anlamadığı ya da bu tür

⁴ Brian L. Mishara, "Conceptions of Death and Suicide in Children Ages 6-12 and Their Implications for Suicide Prevention," *Suicide and Life-Threatening Behavior*, (Summer 1999; 29, 2), s. 106.

⁵ Margaret M. Mahon, Ellen Z. Goldberg ve Sarah K. Washington, "Concept of Death in a Sample of Israeli Kibbutz Children," *Death Studies*, (Jan/Feb 1999), s. 44.

⁶ Robert Kastenbaum ve Ruth Aisenberg, *The Psychology of Death*, New York, Springer Publishing Company, 1976, ss. 9-10.

⁷ Çocukluk dönemi dil gelişimi için bkz. Donald Ratcliff, "The Cognitive Development of Preschoolers," *Handbook of Preschool Religious Education*, ed. Donald Ratcliff, Birmingham, Alabama: Religious Education Press, 1988, ss. 24-25; Charlotte Wallinga ve Patsy Skeen, "Physical, Language, and Social-Emotional Development," *Handbook of Preschool Religious Education*, ed. Donald Ratcliff, Birmingham, Alabama: Religious Education Press, 1988, s. 33; Valerie Wilson, "Infant and Preschoolers," *Christian Education: Foundations for the Future*, ed. Robert E. Clark, Lin Johnson and Allyn K. Sloat, Chicago: Moody Press, 1991, ss. 221-231.

⁸ Charlotte Wallinga ve Patsy Skeen, "Physical, Language, and Social-Emotional Development," *Handbook of Preschool Religious Education*, ed. Donald Ratcliff, Birmingham, Alabama: Religious Education Press, 1988, s. 33.

soyut kelime ve kavramlara hiçbir anlam yüklemedikleri sonucu çıkarılmaz. Bununla birlikte bu kavramların tam olarak anlaşılabilmesi, çocukların belli bir yaşa, belli bir zeka ve dil gelişimine sahip olmalarını da gerekli kılar. İşte ölüm olayı da çocuklar tarafından belli bir yaşa kadar anlaşılması zor olan soyut kavramlardan bir tanesidir.

Diğer taraftan çocukların ölüm anlayışını sadece zeka ve dil gelişimi değil, daha pek çok faktör de etkilemektedir. Bunlar arasında en başta çocukların yaşı, bilgisi, bu konuda aldıkları eğitim, tecrübe, cinsiyet, ırk vs. gibi faktörler gelmektedir. Özellikle 3-6 yaş arasındaki çocuklar için yakınlarından, tanıdıklarından, arkadaşlarından ya da kardeşlerinden herhangi birisinin ölümü, onların ölümü anlamalarını sağlayacaktır. Oysa büyük çocuklarda (7-12), böyle bir tecrübe onların ölüm anlayışlarında çok önemli bir sonuç oluşturmazdır.⁹

Tüm bu sınırlılıklara rağmen, her ne kadar küçük çocuklar ölüm hakkında tam ve yeterli bilgiye sahip olmasalar bile, yine de ölümle ilgili bir şeyler bildikleri, duydukları ve hissettikleri de bir gerçektir.¹⁰ Yetişkinlerin çocukluk yıllarında ölüm olayıyla ilgili olarak hatırladıkları şeyler üzerine yapılan bir araştırmada, 2-5 yaş arasıdayken, cesetle ilgili bir şeyler hatırladıkları, ancak bu cesedin kime ait olduğu konusunda herhangi bir şey hatırlamadıkları ortaya çıkmıştır. Bununla beraber, cenaze törenleri ve mezarlıklar en çok ve canlı olarak hatırlanan şeylerdir. Bu manzaralar yetişkinlerin bazen en erken hatırladıkları şeyler olmuştur.¹¹ Dikkat edilirse bu da daha çok somut kelime ve kavramları oluşturmaktadır.

Araştırmacılar, çocukların ölüm anlayışlarını evrensel olarak tüm çocuklara uygulamada kesin basamaklarla açıklamak yerine, genellikle çocukların ölüm anlayışlarının aşamalı olarak geliştiğini ve zamanla değiştiğini kabul ederler. Çoğu psikolog çocukların ölüm anlayışlarını tek kavramla değerlendirme yerine, benzer alt kavramlarla değerlendirir. Bu alt kavramları da sonluluk,¹² evrensellik,¹³ önceden kestirememek,¹⁴ ve ölümden kaçınmanın mümkün olması¹⁵ gibi kavramlar oluşturmaktadır. Genellikle bu alt kavramlar, ölüm olayını tam olarak anlamak için zorunlu olan kavramlardır. Çocuklar yaş ve zeka gelişimiyle birlikte ne kadar çok ölüm olayıyla ilgili tecrübeleri olursa, o kadar çok ölüm hakkında doğru ve yeterli

⁹ Mahon ve Arkadaşları, *a.g.m.* s. 45.

¹⁰ Kastenbaum ve Aisenberg, *a.g.e.*, s.10.

¹¹ Kastenbaum ve Aisenberg, *a.g.e.*, s.11.

¹² *Finality*: Ölen bir kişinin bir daha hayata dönmemesi.

¹³ *Universality*: Tüm canlıların bir gün ölmesi.

¹⁴ *Unpredictability*: Bir kişinin her zaman ölebileceği.

¹⁵ *Inescapability*: Tüm canlıların yaşamlarını sürdürmek için ne yaparlarsa yapsınlar sonunda bir gün ölecekleri fikri.

bilgiye sahip olabilmektedirler. Bu alandaki literatüre dayalı incelemelerin sonucu şudur ki, çocukların ölüm anlayışları aşamalı olarak gelişir ve bu noktada en önemli faktör yaş ve tecrübedir.¹⁶

Bu kısa girişten sonra şimdi önce bu alanda yapılan araştırma sonuçlarını, daha sonra da bu sonuçlar üzerine kısa bir değerlendirme yapabiliriz.

Çocukların ölüm anlayışlarına ilişkin ilk çalışmalardan biri Nagy'e aittir. Nagy yaşları 3-10 arasında değişen ve Budapeşte bölgesinde yaşayan 378 çocuğun ölüm hakkındaki duygu ve düşüncelerini çeşitli metotlarla araştırmış ve onların ölüme verdikleri anlamı üç basamakta incelemiştir.

Birinci basamak: 0-5 yaş arası. Kesin/kati bir ölümün olmadığı basamaktır. Çocuklar bu basamakta ölümün ne anlama geldiğini bilmezler, yaşamı ve bilinçliliği ölü kişiye atfederler. Bu kabullenmenin iki şekli vardır: a) ölüm bir ayrılıktır, bir uykudur, bu durumda çocuk ölümü tamamen inkar eder; b) çocuk ölümü anlar, ancak onu yaşamdan ayırt edemez. O ölümü tedrici veya geçici bir olgu olarak görür.

Bu basamaktaki çocuğa göre eğer bir kişi gözden kaybolmuşsa, o ölü olarak kabul edilir. Buna göre ölüm bir ayrılıktır. Ölmek demek aynı zamanda yaşamak demektir, ancak bu yaşam şekli farklıdır. Bununla beraber bu basamaktaki çoğu çocuklar, bir kişi öldüğünde sadece onun görülmediğiyle tatmin olmaz, onun nereye gittiğini ve yaşamını nasıl devam ettirdiğini de merak ederler. Çoğu çocuklar yoklukla cenaze merasimleri ya da mezarlık arasında bir ilişki kurarlar. Bu anlayışı göre, ölen kişinin yaşadığı yer artık mezarlıktır. Hareket etme, tabut tarafından engellenmektedir. Ancak tüm bunlara rağmen ölü kişi hala büyümesini devam ettirebilir. Onlar beslenirler ve nefes alırlar. Yine onlar yeryüzünde neler olup bittiğini bilir ve yakınlarının kendilerine besledikleri duyguları hissederler. Böylece ölü kişi mezarlıkta yaşamını devam ettirir. Bununla beraber çocuk bu hayatın sınırlı olduğunu, normal insanların hayatları gibi bir hayatlarının olmadığını da farkındadır. Çocuklardan bazıları da gözden kaybolan bu hayatı tamamen uykuyla sınırlandırır.¹⁷

İkinci basamak: Ölümün kişiselleştirilmesi. 5-9 yaş grubu çocuklarını kapsayan bu basamaktaki çocuklar ölümü kişiselleştirirler. Her ne kadar bu kavram çocukların tüm yaş gruplarında görülse bile, en belirgin olarak 5-9 yaş grubu çocuklarında rastlanır. Ölü-

¹⁶ Mishara, *a.g.m.*, ss. 106-107; Illene C. Noppe ve Lloyd D. Noppe, "Evolving Meanings of Death During Early, Middle, and Late Adolescence," *Death Studies* (May-June 1997), 21, 3, s. 254.

¹⁷ Nagy, *a.g.m.*, ss. 81-88.

mün kişiselleştirilmesi iki şekilde olur. Ya ölüm farklı bir kişiyle tasavvur edilir ya da ölen kişiyle kişiselleştirilir. Bu dönemdeki çocuklar ölüyü ya iskelet bir kişinin varlığı şeklinde tasavvur ederler ya da bireysel olarak kendi ölü-adam imajını yaratırlar. Ölü adam onlar için görülmeyen bir varlıktır.¹⁸

Bu basamaktaki çocukları birinci basamaktaki çocuklarla kıyasladığımızda, ikinci basamaktaki çocuklarda gerçeklik hissi konusunda bir artışın olduğu görülmektedir. Çocuk ölümün varlığını, onun mutlaklığını ve kesinliğini kabul etmektedir. Ancak ölümün ve ölü kişinin anlamı hakkında kesin bir bilgiye sahip değildir. Ölüm mevcuttur, ancak bizden uzaktadır. Kişi ondan uzak olduğu sürece ölümden kurtulabilir. Ölüm sadece ölen kişileri yakalar. Dolayısıyla her kim ölümden kaçarsa ondan kurtulabilir.

Üçüncü basamak: Beden faaliyetlerinin durması: Çocuklar ancak 9 ve ileriki yaşlarda ölümü, vücut fonksiyonlarının sona ermesi olarak anlarlar. Çocuk, ölümün bizim içimizde yer alan bir süreç olduğunu anladığında, onun evrenselliğini de anlamış olur. Ancak bu noktadan sonra çocuklar ölümün kaçınılmaz bir olgu olduğunu kavrayabilirler. Bu basamaktaki çocuklar sadece ölüm konusunda daha gerçekçi bir tutuma sahip olmayıp, aynı zamanda kendilerine ilişkin bir dünya görüşü de geliştirirler. Artık bu dönemdeki çocuklardan ne ölümlü saklamak mümkün, ne de aslında böyle bir yaklaşım doğrudur.¹⁹

Çocukların gelişim basamaklarını dikkate alarak ölüm anlayışlarına ilişkin kapsamlı araştırma yapan kişilerden birisi de Vianello'dur. On yıl süren araştırma sonuçlarını özetleyen Vianello şu bilgileri vermektedir:

Çocuklar tarafından ölüm anlayışı daha önceki araştırma sonuçlarının aksine daha erken yıllarda ortaya çıkmaktadır. Hatta 2-3 yaşındaki çocuklar bile, çok anlamlı olmasa da, ölüm hakkında bazı bilgilere sahip olup, onun farkındadırlar. Zira 3 yaşından küçük çocuklarda bile bir hayvan ya da bir böcek öldüğünde, bir şaşırma ve acıma hissi görülmektedir. Vianello da araştırmasında o yaştaki çocukların, ölümün uyku ya da hastalıktan farklı olduğunu kavrayabildiklerini ve ölümün, hayatın zıddı olarak tanımladıklarını, ölüm nedeni olarak da silah, bıçak, kaza ve özellikle de canlılığın son bulması olarak gördüklerini belirtmektedir. Çocuklar sadece hayvanla-

¹⁸ Nagy, *a.g.m.*, ss. 88-96.

¹⁹ Nagy, *a.g.m.*, ss. 96-97.

rın değil, yetişkinlerin ve çocukların da ölümünden bahsedebilmektedirler.²⁰

Vianello'ya göre çocukların ölüm anlayışı, yaş ve gelişim basamaklarına göre büyük farklılıklar göstermektedir. Ancak gelişimsel basamaklar her zaman kronolojik bir sırayı izlemez. Zira olgunlaşma sadece yaşın değil, aynı zamanda tecrübe ve tabii özelliklerin de bir ürünüdür. Bununla beraber Vianello'ya göre şu sıralama genellikle kabul edilen bir sıralamadır.

2-5 yaş arası çocuklar: Bu basamaktaki çocuklar için ölüm ile hayat arasındaki ayrım çok açık olmayıp belirsizdir. Bazen ölü, basit anlamda canlıya kıyasla “az canlı” olarak görülür. Bir çocuk ölüm ile uyku arasında bir ilişki kurmaya ve ölümün daha uzun, bir çeşit daha derin bir uyku olduğunu zanneder. Bu yaştaki çocuklar sık sık ölen kişinin ne zaman geri döneceğini sorarlar. Tüm insanların bir gün öleceği fikri, küçük çocukların tam olarak kavrayamadıkları bir husustur.

5-9 yaş arası çocuklar: Bu dönemde, ölümün sonluluğu daha iyi anlaşılır. Artık çocuklar ölen bir kişinin geri dönemeyeceğini fark ederler. Bununla beraber hala, ölümün kaçınılmaz bir sonuç olduğunu anlamakta zorlanırlar. Onlar insanların ancak hastalık ya da herhangi bir trafik kazası sonucu öldüklerine inanırlar. Bu dönemdeki çocuklar, ne kadar güçlü ya da şanslı olursa olsun, herkesin öleceği fikrini tam olarak kavrayamazlar. Onlar ölümün bir son, ancak kaçınılabilecek bir son olduğuna inanırlar.

10 ve ilerisi yaşlar: Bu basamaktaki çocukların büyük çoğunluğu ölüm hakkında iki büyük gerçeği kavrayabilirler: “Ölüm herkese gelecektir” ve “ölüm hayatın sonudur.” Her ne kadar bu hususları tam olarak kavrayabilmek zor ise de, bu basamaktaki çocukların büyük çoğunluğu bunların gerçek olduğunu kabul eder. Artık onlar ölü bir kişinin geri döneceğini beklemezler. Onlar hasta kişilere ya da ölen kişiye bakan ve onu korumaya çalışan kişilerin bile bir gün öleceğini bilirler.

Bu dönemdeki çocuklar ölüme neden olan hususlar konusunda kesin bir yargıya sahip olmayabilirler. Çoğu zaman onlar ölen kişiye herhangi bir şeyin neden olduğunu, bazen de kişilerin kötülüklerinin ya da iyiliklerinin kendi ölümlerine neden olduğuna inanırlar. Yetişkinler gibi çocuklar da bu tür bir olayla karşılaştıklarında mantıklı ve izah edilebilir bir neden bulmaya çalışırlar. Aslında onlar

²⁰ Renzo Vianello, Kalevi Tamminen, ve Donald Ratcliff, “The Religious Concepts of Children,” *Handbook of Children's Religious Education*, ed. Donald Raecliff, Birmingham, Alabama: Religious Education Press, 1992, s. 71.

da basit olarak, “onun bir hastalığı vardı ve öldü,” şeklindeki bir nedeni anlamakta zorlanırlar.²¹

Bundan sonra örnek olarak vereceğimiz araştırmacılar daha çok çocukların ölüm anlayışlarını kavramsal boyutta incelemektedirler. Daha önce de belirttiğimiz gibi, çocukların ölüm olayını bir bütün olarak kavrayabilmeleri için, birtakım alt kavramları tanımaları gerekiyor. İşte bu alt kavramları tanıma süreçlerini gösteren çalışmalardan birkaç örnek:

Speece ve Brent (1992) çocukların ölüm anlayışına ilişkin yapmış oldukları araştırmada, çocukların önce ölümün evrenselliğini, daha sonra ölen bir kişinin bir daha geri dönemeyeceği kavramını ve en son olarak da vücut fonksiyonlarının artık işlemeyeceğini anladıklarını ortaya koymuşlardır. Ancak çocukların bu kavramları bile tam olarak anlayabilmeleri için yüksek düzeyde bilişsel yeteneklere sahip olmaları gerekiyor. Örneğin çocuklar önce, vücut fonksiyonlarının durmasıyla ilgili olarak hareket edememe ve konuşamamayı, daha sonra da düşünememe ve hissedememe kavramlarını anlamaktadırlar. Bu durum da çocukların önce somut fikirleri, daha sonra da soyut fikir ve kavramları anlayabildiklerini göstermektedir. Araştırmacılar, çocukların 10 yaşına gelinceye kadar, yeterli bir ölüm anlayışına ulaşamadıklarını, zira onların bireysel prensipleri tam kavramlarla birleştirmeye muktedir olmadıklarını belirtmişlerdir.²²

C. Norman ve B. L. Mishara (1992) 60 ilkokul öğrencisi üzerine yaptıkları araştırmalarında, birle beşinci sınıf çocuklarından % 87'sinin ölümün evrenselliğini anladıklarını, yani herkesin, bir kaza ya da herhangi bir hastalığa yakalanmasa bile, bir gün öleceğine inandıklarını bulmuşlardır. Çocuklardan % 90'ı ölümün bir son olduğunu, yani ölen bir kişinin bir daha geri dönmesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Çocukların yarısından fazlası (%53) ölümün önceden kestirilemez bir durum olduğunu belirtmiştir. Çocuklardan % 90'ı ölümün nedenini dış, örneğin kaza ve sigara içme gibi etkenlere bağlamıştır. Öğrencilerden sadece % 10'u ölümün iç nedenlerden dolayı olduğunu ifade etmiştir. Çocuklardan % 40'ı ölen kişilerin, her ne kadar görüp hareket edemeseler bile, “iyi” ya da “kötü” gibi duyguları hissedebileceklerini, üçte biri de ölen kişilerin başka bir ortamda örneğin, Cennette yaşamlarını devam ettirdiklerini ifade etmiştir. Bu araştırmada, 9-10 yaşına gelen çocukların tamamının olgun bir ölüm kavramına sahip oldukları görülmüştür.²³

²¹ David J. Wolpe, *Teaching Your Children About God: A Modern Jewish Approach*, New York: Henry Holt and Company, 1993, ss. 191-192.

²² Bkz. Mahon ve Arkadaşları, *a.g.m.*, s. 48.

²³ Bkz. Mishara, *a.g.m.*, s. 107.

Çocukların ölüm anlayışlarına ilişkin olarak Mahon ve arkadaşları, yaşları 5-12 arasında değişen 22 İsraili kırsal kesimde yaşayan çocuklar üzerine yaptıkları araştırmada, çocuklardan % 45'inin doğru tutarlı bir ölüm anlayışına sahip olduklarını bulmuşlardır. Çocuklardan aşağı yukarı tamamının (% 95.5) ölümden kastedilenin vücut fonksiyonlarının durması (nonfunctionality) % 63.6'sının ölümün evrenselliği, % 50'sinin de ölümden kaçınılmazlığı boyutunu anlayabildiklerini ortaya koymuşlardır.²⁴

Mahon ve arkadaşları, yaptıkları araştırmalarında “yaşın,” çocukların ölüm kavramını anlamada en önemli faktör olduğunu bulmuşlardır. Söz konusu araştırmada, bazı altı yaşındaki çocukların bile doğru bir ölüm anlayışına sahip olurken, 10-11 yaşlarındaki tüm çocukların, tam ve doğru bir ölüm anlayışına sahip oldukları bulunmuştur. Bununla beraber elbette yaş sadece tek faktör değildir. Örneğin bu araştırmada, 12 yaşında olduğu halde, doğru ve yeterli bir ölüm anlayışına ulaşamayan çocuklar bile görülmüştür.²⁵ Araştırmacılar sonuç olarak, bu alanda yapılan daha önceki çalışmaların aksine, kendi araştırmalarında çocukların daha erken yaşlarda (6 yaşlarında) ölüm kavramını anladıklarını ileri sürmüşlerdir.²⁶ Elbette bunda İsrail'de yaşamının, sürekli ölme ve öldürme eylemlerine tanık olmalarının da etkili olduğunu hatırlatmak gerekir.

Yaşları 6-12 arasında değişen (birinci sınıftan beşinci sınıfa kadar) 65 Kanadalı çocukların ölüm anlayışları üzerine yaptığı araştırmasında Mishara da şu sonuçlara ulaşmıştır: Her ne kadar ölüm anlayışı her sınıf düzeyiyle artsa da, birinci sınıf çocukların da bile ölüm kavramı oldukça iyi anlaşılmaktadır. Tüm yaş grubundaki çocuklardan % 71'i ölümün bir son olduğunu anlarken, birinci ve ikinci sınıflardan sadece birer kişi (%3), ölen bir kişinin tekrar yaşayan bir kişi olacağını ileri sürmüştür. Bununla beraber, birinci sınıftaki çocuklardan üçte ikisi ölü insanların da görme ve işitme gibi tecrübelere sahip olabileceklerini belirtmişlerdir. Bu durum beşinci sınıf çocuklarında % 20'ye kadar azalmaktadır. Birinci sınıf çocuklarının üçte ikisi, herkesin öleceğine inanırken, ikinci sınıftaki çocukların tamamı bir gün herkesin öleceğini söylemişlerdir. Toplam olarak araştırmadaki çocuklardan % 88'i ölümün evrenselliğine inanmaktadırlar. Araştırmada dikkat çeken sonuçlardan birisi de, beşinci sınıftaki çocuklar da dahil olmak üzere, ölümün nedeninin tam olarak anlaşılmasındadır. Yani ölümü daha çok dış etkenlere bağlamaktadırlar.²⁷

²⁴ Mahon ve Arkadaşları, *a.g.m.*, s. 53.

²⁵ Mahon ve Arkadaşları, *a.g.m.*, s. 55.

²⁶ Mahon ve Arkadaşları, *a.g.m.*, s. 57.

²⁷ Mishara, *a.g.m.*, s. 112.

Yukarıda örnek olarak verdiğimiz araştırma sonuçlarından hareketle çocukların ölüm anlayışlarını özetlersek, şunları söyleyebiliriz: İlk iki yılda çocukların ölümle ilgili olarak herhangi bir anlayış ve düşünceleri yoktur. Zira çocuk bu dönemde somut bir dünyada yaşamaktadır. Oysa ölüm olayı soyut bir kavramdır. Dolayısıyla bu dönemdeki çocukların, ölümün gerçekten ne anlama geldiğini kavramaları zordur. Ancak altı aylıkken bile annesini kaybeden çocukların “saldırganca davrandıkları” da bilinen bir gerçektir. Bu bağlamda her ne kadar bu ilk dönemde çocuklar ölüm olayını anlamasalar bile, onun etkisine bir reaksiyon gösterebilmektedirler.

3-5 yaşları arasındaki çocuklarda ölüm olayı, uyku ve uzak bir yere seyahat şeklinde algılanır. Bu anlayışa göre nasıl ki insanlar uykudan uyanıyorsa, aynı şekilde ölümden de tekrar uyanıp canlanabilirler. Yine küçük çocuklara göre ölümden dikkatli olunmak suretiyle kaçınılabilir. Dahası, küçük çocuklar ölen bir kişinin duygu ve düşüncelere sahip olabileceğini ve bazı faaliyetleri yapabileceğine inanırlar. Her ne kadar bu dönemde Piaget'e göre, çocuklardan soyut düşünmeleri ya da soyut kavramları anlamaları beklenmese bile, ölüm hakkında düşünmeye başladıkları ve zamanla ölümle ilgili konuşabildikleri de bir gerçektir. Bu yaşlarda çocuklar ölen bir kuşun ya da kedinin gerçekte ne olduğunu anlamak için, sürekli olarak onları yoklarlar. Çocuk bu tecrübeyle ölümün geçici bir fenomen olmayıp, sürekli bir durum olduğunu ve vücuttan bir parçanın ayrıldığını düşünür.

Beş yaşından itibaren çocuklar artık yavaş yavaş ölümün bir son olduğunu, evrensel ve kaçınılmaz bir fenomen olduğunu anlamaya başlarlar. Sekiz yaşlarının sonlarına doğru çocuklar, bir gün kendi anne ve babalarının da öleceğinden şüphelenmeye başlarlar. 9-10 yaşlarına yaklaştıklarında, aynı sonun ve kaderin kendileri için de olacağını kavrarlar. Ancak bu noktada şu hususu da göz ardı etmemek gerekir ki, çocuğun ölüm anlayışı sadece yaş ve zeka faktörüne bağlı olmayıp, daha pek çok faktöre bağlı olan bir olgudur.

B. Ölüm Olayının Çocuklar Üzerine Etkisi

Ölümden elbette hem yetişkinler hem de çocuklar etkilenmektedir. Ancak çocukların daha fazla etkilendikleri bir vakıadır. Dolayısıyla sevilen aile bireylerinden ya da yakınlardan herhangi birinin ölümü durumunda, çocuklar ya ölüm gerçeğini tamamen reddetme, ya ölümü değişik tarzda (örneğin bir gün geri döneceği şeklinde) yorumlama yoluna giderler, yahut da ölümü gerçek olarak kabul ederler. Ancak hangi tür yorumu kabul ederlerse etsinler, psikolog ve psikiyatristlere göre çocuklar ölüm olayından derin bir şekilde etkilenirler ve bazı durumlarda bu etkiler yaşam boyu devam edebilir.

Bununla beraber çocukluk döneminde çocukların acı ve kederlerini etkileyen daha pek çok faktör de vardır. Bunlardan birincisi, çocuğun yaşı, cinsiyeti, gelişim seviyesi, bilişsel durumu, kişilik yapısı, duygusal olgunluk seviyesi ve bireysel hayat tecrübesi gibi *bireysel farklılıklardır*. İkincisi, duygusal desteğin niteliği ve niceliği, ailenin iletişim şekilleri, ailenin dini ve kültürel uygulamaları, çocuğun toplumsal baskılara karşı maruz kalma durumu gibi *çevresel faktörler* ve ölen kişiye olan yakınlık, ölen kişinin yaşı ve ölüm şekli, ölüm anında ve ölüm sonrası geride kalan kişinin bu süreçlere olan katılımı gibi *durumsal faktörlerdir*.²⁸ Tüm bunlar hem çocukların hem de genç ve yetişkinlerin ölüm olayına bakışlarını ve ondan etkilennemelerini farklı ve değişik şekillerde etkileyecektir.

Şimdi ölüm olayının çocuklar üzerine olan etkisini, önce genel olarak daha sonra da bu alanda yapılan bazı özel araştırma sonuçlarına göre incelemeye çalışalım. Psikolog ve psikiyatristlere göre yakın bir kişinin ölümü anında insanlarda genellikle aşağıdaki duygular ortaya çıkmaktadır.

Suçluluk duygusu: Ailenin hayatta kalan üyeleri bazen sevdikleri bir kişinin kaybında bir suçluluk duygusuna kapılarak kendilerini şu sözlerle suçlayabilirler: "Keşke onu yapmasaydım...", "Keşke onu demeseydim, bugün yaşıyor olacaktı," "Keşke hastaneye biraz daha önce yetiştirebilseydik," "Keşke onu bugün okula göndermeseydim." Bu gibi durumlarda hem yetişkinler, hem de çocuklar ölen kişi hakkında onun ölümünü engelleyebileceklerini, ancak bunun için bir şeyler yapmadıklarını sanıp kendilerini suçlu görebilir ve suçluluk duygusuna kapılabilirler.

Çocuklar da anne ya da babalarından birisini (sözelimi intihar gibi) kaybettiklerinde bir suçluluk duygusu geliştirebilirler. Çocuk bu olayın kendisinin itaatsizliğinden kaynaklandığını, arkadaşlarıyla hiç iyi geçinmeyip çok kavga ettiğini veya okulda başarısız olduğundan ya da ekonomik olarak aile için bir sorun oluşturduğundan böyle bir olayın meydana geldiğini düşünerek kendisini sorumlu tutabilir. Tabii bu gibi durumlarda ölen kişinin, neden öldüğüne ilişkin gerçek nedenleri çocuklara anlatmak gerekir.

Kızgınlık: Özellikle sevilen ve genç yaşta ölen kişiler için, onu seven kişiler o kişinin ölümüne neden olan her şeye karşı bir kızgınlık gösterebilirler. Hatta bu konuda Tanrı'yı dahi suçlayabilirler. Yetişkinlerle birlikte çocuklar da bu gibi durumlarda, anne ve babalarını kaybettiklerinde kızgınlık tecrübe edebilirler. Çocuklar geçici olarak ölen kişiye karşı bir nefret duygusu geliştirebilirler. Yani bir

²⁸ David W. Adams, et al, "Children, Adolescent, and Death: Myths, Realities, and Challenges," *Death Studies*, (Jul/Aug 1999) 23, 5, s. 445.

çeşit sevgi ve nefret ilişkisi şekillenebilir. Bu gibi durumlarda, çocuklar kendilerinin en çok yardıma muhtaç oldukları bir dönemde, kendilerinden ayrıldıklarından dolayı anne ve babalarına bir kızgınlık duygusu geliştirebilirler. Aslında bu durum oldukça karmaşık bir durumdur.²⁹ Bu kızgınlık ve üzüntü sadece çocukluk yıllarında değil, kişinin hayatı boyunca, özellikle de düğün ve bayram gibi günlerde hep hatırlanır ve bu duygu devam ettirilir.

Kederlilik ve Depresyon: Çok sevilen bir kişinin ölümü halinde, bireyler bazen o kadar üzürlüdürler ki, insanlardan ve her türlü insan ilişkilerinden uzaklaşarak bir süre kendi köşelerine çekilebilirler. Sevdiğini kaybeden birey ümitsiz bir şekilde kendisini yalnız hissederek, yalnız kalma ve terk edilme korkuları oluşturur. Özellikle çocukları en çok etkileyen durum kendilerinin yalnız kalma ve terk edilme duygularıdır.³⁰ Uykusuzluk, iştahsızlık, konsantrasyon eksikliği, genel fiziki rahatsızlık, enerji kaybı tüm bunlar, matem ve acı sonucu ortaya çıkan bazı depresyon semptomlarıdır.³¹

Kaygı: İster yetişkin isterse çocuk olsun, sevdikleri herhangi bir kişiyi kaybettiklerinde, kendi hayatında çok önemli değişikliklerin yer alacağını ve bunun ne tür bir etkisinin olacağını düşünürler. Kocasını kaybeden bir anne, ailenin ekonomik durumunu nasıl karşılayacağını düşünür. Annesini kaybeden bir çocuk, kendi bakımı ve ilgisinin kimler tarafından ve nasıl karşılanacağını düşünür. Eşini kaybeden bir koca da, çocuklarına karşı nasıl hem bir baba hem de bir anne olarak davranacağını hesaplar. Tabii bu yeni duruma uyum sağlama kişiden kişiye değişebilir. Bazıları kısa sürede bu yeni duruma alışırken, bazıları uzun süre kendilerini bu acı ve kederden kurtaramadığı gibi, ciddi anlamda bir psikologa ya da bir psikiyatriste ihtiyaç duyabilir.

Anne ve babasından birisini kaybeden bazı çocuklar, kaybettikleri babası ya da annesi gibi davranmayı onun gibi olmayı deneyebilirler. Çocuk "babam nasıl birisiydi" diye sorar ve aynen onun gibi olmaya çalışır. Onun davranışlarını taklit eder. Hatta bazıları o kadar çok etkilenir ki, kaybettiği babası ya da annesi gibi yürümeye, onun gibi konuşmaya, onun gibi giyinmeye ve onun yarıda bırakmış olduğu işleri ve projeleri bitirmeye çalışır. Babasını kaybeden oğlan çocuğu, babasının yerini almaya çalışarak, kendisini ailenin reisi gibi görmeye başlar, annesini kaybeden kız çocuğu da annesi gibi davranmaya çalışır. Ya da bazı durumlarda, anne ve babasını kaybeden çocuk, kaybettiği anne ya da babasını unutmaya ve onların yerine

²⁹ Walsh, *a.g.e.*, ss. 185-86.

³⁰ Robert Marrone, "Dying, Mourning, and Spirituality: A Psychological Perspective," *Death Studies*, (Sep. 1999), 23, 6, s. 499.

³¹ Walsh, *a.g.e.*, s. 186.

bir başkasını model almaya, onların yerine onu sevmeye ve ona ilgi duymaya çalışır ki, bu tamamen içindeki boşluğu doldurmaya yönelik psikolojik bir ihtiyaçtan kaynaklanan bir durumdur.³²

Bu genel etkiler ötesinde, bu alanda yapılan bazı araştırmalar ölüm olayının daha özel sorunlara da neden olabileceğini göstermiştir. Şimdi örnek olarak bu araştırma sonuçlarını inceleyebiliriz.

Akademik başarı: Araştırmacılar ölüm olayının, çocukları sadece ruhsal açıdan değil, akademik başarı açısından da önemli derecede etkileyebileceğini belirtmektedirler. Yakınlarını kaybeden yaklaşık 50 ilkökul öğrencisi üzerine yapılan bir araştırmada, bu çocuklardan aşağı yukarı hepsinin okul başarısında ani bir düşüş yaşadıkları, pasifleştikleri ve diğer arkadaşlarıyla ve sosyal dünya ile ilişkilerini kestikleri görülmüştür. Araştırmada aynı cinsten ebeveynlerini kaybeden çocukların tersi durumda olan çocuklara oranla daha başarısız duruma düştükleri ortaya çıkmıştır. Küçük çocuklarda başarısızlık durumu daha belirgin çıkmıştır. Karşıt cinsten ebeveynini kaybeden çocukların akran ilişkilerinde daha sorunlu oldukları, utangaç çocukların tamamen sosyal ilişkilerden uzaklaşırlarken, yaramaz çocukların da daha saldırgan oldukları ortaya çıkmıştır. Araştırmacılar çocukların tekrar normal duruma ulaşmalarının iki üç yıl alabileceğini öne sürmüştür.³³

Yapılan diğer bir araştırmada da her ne kadar çocuk için anenin ölümü daha yıkıcı gibi gelse de, akademik başarı açısından babaların çocuklar üzerinde daha etkili olduğu görülmüştür. Bazı araştırmalara göre, beş yaşından önce babasını kaybeden oğlan çocuklarının matematik başarısı daha olumsuz olarak etkilenirken, benzer başarısızlık kız çocuklarında dokuz yaşında ortaya çıkmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, babaların etkisi erkek çocuklar üzerinde çok daha erken yıllarda olmaktadır.³⁴

Suç oranı: Son zamanlarda yapılan araştırmalar, ergenlik dönemindeki bazı psikolojik rahatsızlıkların, özellikle de intihar olaylarının ilk çocukluk yıllarındaki ayrılıklardan ortaya çıktığını ortaya koymaktadır.³⁵ Dolayısıyla anne ve babanın kaybının çocuklar üzerine olan olumsuz etkileri, sadece muayyen bir zamanla sınırlı olmayıp, bazı durumlarda yaşamı boyunca devam edebilmektedir. 7514 suçlu kişi üzerine yapılan bir araştırmada, tek anne ve babaya sahip olan çocukların ileride hem anne hem de babası olan çocuklara

³² Walsh, *a.g.e.*, ss. 186-87.

³³ Walsh, *a.g.e.*, s. 186.

³⁴ Diane E. Papalia ve Sally Wendkos Olds, *A Child's World*, New York: McGraw-Hill Book, 1987, ss. 295-296.

³⁵ Noppe ve Noppe, *a.g.m.*, s. 256.

oranla çok daha fazla suç işledikleri tespit edilmiştir.³⁶ Elbette bu durum, her tek aile bireylerinden oluşan evlerin birer patolojik, anne ve babalarla birlikte yaşanan evlerin de birer huzur mekanı olduğu anlamına gelmez. Ancak, ailedeki birey sayısı ne kadar çok olursa, çocukların da psikolojik olarak daha mutlu olacakları ve kendilerini daha güvenli hissedecekleri de bir gerçektir.

Yine ilk çocukluk döneminde ebeveyn ölümüyle daha sonraki yıllarda ortaya çıkan depresyon hastalığının ortaya çıkışı arasındaki ilişkiyi araştıran İngiliz psikiyatrist F. Brown araştırmasında, 216 depresyon vakasına sahip yetişkinlerden yaklaşık olarak beşte ikisinin, 15 yaşından önce anne ve babasından birisini kaybettiğini bulmuştur. Oysa bu durum normal insanlarda, yani bu dönemde anne ve babasını kaybetmeyen kişilerde ortalama olarak yedi kişide bir kişidir. Bu çalışmada ortaya çıkan en önemli hususlardan bir tanesi de, dört yaşlarında babasını kaybeden çocukların, ileriki yaşlarda depresyon geçirme oranının diğerlerine oranla yaklaşık iki kat daha fazla olmasıydı. Brown çalışmasını şu şekilde sonuçlandırır: “Çocukluk dönemindeki (ölüme ilişkin) acı ve keder, daha sonraki yaşamda depresyon hastalığının gelişmesindeki en önemli faktörlerden birisidir.”³⁷ Brown’un bu çalışma sonuçları bize, çocukluk yıllarında maruz kalınan bu tür acı ve kederlerin sadece o acının yaşandığı zamanla sınırlı olmayıp, gelecekte de etkisini devam ettirdiğini göstermektedir. Büyük bir olasılıkla çocukluk yıllarındaki bu ölüm olayının ileriki yıllarda duygusal ya da davranışsal birtakım rahatsızlıklara neden olacağı bir gerçektir.

C. Ölüm Eğitimi

Kirsti A. Dyer’in de belirttiği gibi, ölüm artık günlük yaşamın bir parçası olmaktan çıkmıştır. O artık günün herhangi bir saatinde, ani bir telefonla haber verilen bir fenomen haline gelmiştir. Yine o eskiden olduğu gibi, ölüm döşeginde yatan kişiye düzenlenen birtakım faaliyetleri de içermemektedir. Günümüzde ölüm bir bakıma sıradan “teknik bir olay” haline gelmiştir.³⁸ Örneğin Japonya’da sadece 1999 yılında, 270 bin insan kanserden ölmüş (bu oran tüm ölümlerin üçte birine tekabül etmektedir) ve bu ölen kişilerden % 92’si genel hastanelerde, % 2’si kurumsal hospislerde³⁹ veya özel

³⁶ Papalia ve Olds, *a.g.e.*, ss. 444-446.

³⁷ Bkz. Kastenbaum ve Aisenberg, *a.g.e.*, s. 11.

³⁸ Kirsti A. Dyer, “Reshaping Our Views of Death and Dying,” *JAMA*, (Mar 4, 1992)267, 9, s. 1265; Marguerita McGovern ve Margaret M. Barry, “Death Education: Knowledge, Attitudes, and Perspectives of Irish Parents and Teachers,” *Death Studies* (24; 2000), s. 326.

³⁹ *Hospice* bir çeşit hastane olup bugün başta İngiltere, A.B.D ve Kanada gibi ülkelerde oldukça yaygındır. Bu tür hastanelerin özelliği, artık normal hastanelerde tedavi imkanı kalmamış, çok yakında ölmesi beklenen ölümcül hastaların bakıldığı

ünitelerde ölürken, geriye kalan sadece % 6'sı kendi evlerinde ölmüştür.⁴⁰ Bunun anlamı yeni neslin ölüm olayıyla fazla yüz yüze gelmemesi ve ölen kişiyle yakından ilgilenme şanslarının çok az olmasıdır. Tabii bu durum pek çok insanı ürkütmekte ve korkutmaktadır. Zira evinde tanıdıkları ve sevdikleri kişiler arasında ölmekle, tamamen yabancı bir ortamda ya da bir trafik kazası veya kalp krizi sonucu hiç beklenmedik bir anda ölmek, farklı bir durumdur. Diğer bir husus da ölümün her zaman meydana gelmesine rağmen, çoğu insanlar tarafından çok az görülmesidir. Belki çoğu insan, hayatında sadece birkaç ölüm hadisesiyle karşı karşıya gelmektedir. Bilindiği gibi ölen kişiler de en kısa sürede defnedilmektedir. Tüm bu nedenlerden dolayı ölüm olayı, soğuk ve ürkütücü bir fenomen olarak karşımıza çıkmaktadır.

İşte tüm bu sosyolojik gelişmeler sonucu ölümle ilgili olarak, sosyal bilimler literatürüne ilk kez Robert Kastenbaum tarafından 1970'li yılların başında "ölüm sistemi" (death system) diye bir kavram dahil edilmiştir. Ölüm sistemi, ölüm olayıyla ilgili doğrudan ya da dolaylı olarak tüm duygu, düşünce ve davranışları kapsamaktadır. Bu bağlamda ölüm sistemi, insanları, hastaları, aileleri, doktorları, din adamlarını, cenaze hizmetlilerini ve zamanla polisleri içerirken aynı zamanda bazı yerleri de, örneğin hastaneleri, hospisleri, cenaze evlerini, morgları, kiliseleri ve bazı davranış tarzlarını, örneğin çiçek gönderme ve cenaze hizmetlerine katılmayı vs içeriyordu.⁴¹

Diğer taraftan daha teknik bir kavram olarak 1970'li yıllardan sonra bilim dünyasına thanatology adında yeni bir kavram daha girdi. Thanatology, ölümle ilgili bir bilim dalıdır. Bu bilim dalı çok disiplinli bir karaktere sahip olup, psikolojiden teolojiye, rehabilitasyondan hukuka kadar birtakım çalışmasını gerektiren bir

ve korunduğu yerler olmalarıdır. *Hospice*'lerin düzenlemeleri ölümcül kişiler için dizayn edildiğinden onların uygulama ve oryantasyon hizmetleri normal hastanelerden de birçok açıdan ayrılmaktadır. Onlar her şeyden önce tedaviye değil, ilgi ve ihtimama ağırlık verirler, onların uygulamaları kurumun ihtiyaçlarına göre değil, hastanın ilgi ve ihtiyaçlarına göre ayarlanmıştır. Bu kurumların anahtar prensibi, hem fiziki hem de psikolojik olarak acıyı azaltmak için sakinleştirici ilaçlar vermek, güzel bir çevre oluşturmak, psikolojik ve dini danışmanlıklar yapmaktır. *Hospice*'leri hastanın yakınlarının ziyaret etmesi serbesttir, hatta onlara özel kalma yerleri sağlanmıştır. Kedi, köpek ve çocukların gelmesine izin verilir. Hastaların güçleri ölçüsünde eve gidip gelmelerine izin verilir. Kısaca özetlersek, *hospice*'in temel prensibini "kişinin son günlerini ölüm içinde değil, yaşam içinde geçirmesini sağlamak," fikri oluşturmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. Diana K. Harris ve William E. Cole, *Sociology of Aging*, Boston: Houghton Mifflin, 1980, ss. 405-406; Janet K. Belsky, *The Psychology of Aging: Theory, Research, and Practice*, Belmont, California: Wadsworth, 1984, ss. 311-312.

⁴⁰ Hiromi Kawagoe, "Death Education in Home Hospice Care in Japan," *Journal of Palliative Care*, (Autumn 2000; 16,3), s. 37.

⁴¹ Kastenbaum ve Aisenberg, *a.g.e.*, ss.164-203.

bilim dalıdır. Buradaki amaç, ölümü kesin olan kişilere ve bu kişilerin ailelerine yardımcı olmaktır.⁴²

Bizi burada ilgilendiren ölüm sistemi ya da thanatolojinin tüm boyutlarını incelemek değil, sadece makalenin sınırları çerçevesinde özellikle çocuklara yönelik ölüm eğitimidir. Bilindiği gibi her anne ve baba çocuklarının güven ve istikrar içinde yaşamasını ve hayat boyu mutlu kalmasını ister. Ancak şu da bilinen bir gerçektir ki, mutlaka bir gün onlar da ölüm gerçeğiyle karşılaşacaklardır. İşte böyle bir durum karşısında, yetişkin konumunda olan kişiler çocuklara nasıl davranmalıdırlar? Bu müthiş ve gizemli olayı saklama yoluna mı gitmelidirler, yoksa açıklamalı mıdırlar? Eğer ölüm olayından bahsedeceklerse onlara nasıl yaklaşıp, nasıl izah etmeleri gerekir? İşte bu tür sorular ve sorulara verilecek cevaplar, ölüm eğitiminin boyutlarını oluşturacaktır.

Bazen evde beslenen bir kuşun ya da kedinin ölümünü gözlemleme veya televizyon yahut sinemadaki bir ölüm sahnesini seyretme, çocukların ölümüne ilişkin sorular sormasına neden olabilir ve bu gibi olaylar, çocuğa ölüm olayını anlatmada faydalı olabilir. Ancak gerçek ölüm olayı da böyle midir? İster kaçınalım ister gündeme getirelim, bir gün anne ya da baba veya kardeşlerinden birisinin ölümü anında çocuklarını yaş seviyelerine göre şu soruları sormalarını önleyemeyiz: “Benim annem ya da babam nereye gitti?” “O ne zaman geri dönecektir?” “Niçin hala gelmedi?” “Ben onu çok özledim.” “O niçin öldü?” Allah niçin ölümü yaratmıştır ve biz öldükten sonra ne olacağız?” “Ben de ölecek miyim, eğer öleceksem ne zaman öleceğim?” Bu sorulara cevap vermek ne kadar zor olursa olsun, bir gün çocuklar dünyadaki bu dramatik değişikliği görececek ya da bizzat yaşayacaklardır.

Şimdi temel sorumuza ve onun cevabına geçebiliriz: Sevilen bir kişinin ölümü halinde ne yapılmalıdır? Aslında böyle önemli bir soru karşısında “ne yapılmalıdır,” kısmına cevap ararken, önce böyle bir durumda “ne yapılmamalıdır” sorusuna cevap arayarak başlamak daha isabetli olacaktır. Zira yapılması gerekenler kadar, yapılmaması gereken ya da hatalı davranışları önlemek de oldukça önemlidir. Dolayısıyla biz burada önce yapılmaması gereken ya da yapılan bazı hatalı davranışları inceleyerek, daha sonra yapılması gereken hususları incelemeye çalışacağız.

Herhangi bir ölüm anında yetişkinlerin yaptığı en büyük hata, böylesine önemli bir konuda çocuklara daha sonra geri tepecek olan çok basit açıklamalar yapmalarındır. Elbette, daha önce de belirttiğimiz gibi, ölüm zor bir olaydır, izahı da zordur. Ancak böylesine zor

⁴² Dyer, *a.g.m.*, s. 1265.

olan bir hadiseyi basit ve çoğu zaman da mantıksız bir şekilde izah etmeye çalışmak, gelecek sorunlara çanak tutmaktan başka bir şey değildir. İşte yetişkinlerin kaçınmaları gereken bazı yaygın örnekler:

Küçük çocuklar acı ve keder hissetmezler: Çoğu yetişkinler, herhangi bir yakınıni kaybeden çocukların yetişkinler kadar derinden acı ve keder hissetmediklerini düşünür. Zira onlara göre küçük çocuklar ölümü henüz anlamadıklarından dolayı şanslıdır. Dolayısıyla henüz her şeye akılları ermediğinden ve başlarına gelen bir felaketten hemen kısa süre sonra kendilerini topallayacaklarından, herhangi bir yakınıni kaybeden çocuk, acısını da hemen unuttur ve normal hayatına devam eder.⁴³

Acaba gerçek durum böyle midir? Elbette hayır. Uzmanlar tüm çocukların acı ve keder hissedeceklerini belirtmektedirler. Hatta bebekler bile kendilerine tanıdık seslerin yokluğunda ya da farklı eller tarafından tutulduklarında bu rahatsızlıklarını tecrübe edip bir reaksiyon gösterirler.⁴⁴ Çocukların acı ve kederi paylaşmaları hem bilişsel hem de duygusal açıdan gereklidir. Çocuklar bu gibi durumlarda çok farklı duygular tecrübe edebilirler. Bunlar arasında korku, kaygı, suçluluk duygusu, kızgınlık, kederlilik, ferahlık (relief), yalnızlık ve terk edilmişlik duyguları yaşayabilirler.⁴⁵ Daha önce de belirttiğimiz gibi, herhangi bir yakınıni kaybı anında çocuğun acı ve kederini bastırmak ya da acılarını ortaya koymaktan sakındırmak, hayatının daha sonraki dönemlerinde ciddi duygusal ve fiziki reaksiyonlar geliştirmesine neden olabilir.⁴⁶

O, derin bir uykuya daldı: Ölüm bir uyku değildir. Ölümün bir uyku olduğu söylenen çocuk, ölen kişinin bir gün kalkıp geri döneceğine inanır. Oysa böyle bir davranışla yetişkinler belki kabullenilmesi zor olan bir hususun öğrenilmesini sadece geciktirmektedirler. Dolayısıyla onları bir beklenti içine soktuklarından onların kaygılanmasına neden olmaktadır. Buna ilave olarak, böyle bir izahı duyan çocuk, kendisi yatağa gittiğinde korkar ve kaygı duyabilir. Çocuklardan bazıları da ölen kişinin uykudan kalkamayacağı gibi, kendilerinin de kalkamayacaklarından korkup kaygıya kapılabilirler. Sonuç olarak, herhangi bir kişi öldüğünde yetişkinlerin ölme ve ölüm gibi kelimeleri kullanmaktan kaçınmamaları ve tereddüt etmemeleri gerekir.

⁴³ Adams ve Arkadaşları, *a.g.m.*, s. 444.

⁴⁴ Samuel J. Marwit ve Sandra S. Carusa, "Communicated Support Following Loss : Examining The Experiences of Parental Death and Parental Divorce in Adolescence," *Death Studies*, (Apr/May, 1998), s. 237.

⁴⁵ Adams ve Arkadaşları, *a.g.m.*, s. 445.

⁴⁶ Adams ve Arkadaşları, *a.g.m.*, s. 446.

O seyahata çıktı: Başka bir örnek de yetişkinlerin ölen yakınları için, onun uzun bir seyahate çıktığını söyleyerek çocukları avutma yoluna gitmeleridir. Bu da hem çocukluk yıllarında hem de muhtemelen ileriki yıllarda çocuğun psikolojik yapısını bozabilir. Bu konuyla ilgili olarak, Huber M. Walsh aşağıdaki şu örneği vermektedir: Yirmili yaşlarında bir genç bir terapistte gelir. Terapist bu genci konuşturduğunda, bu gence çocukken babasının uzun bir seyahate gittiği söylenir, ancak gerçekte babası bir trafik kazasında ölmüştür. Yıllardır çocuk, babasının eve ne zaman geleceği konusunda bir ümit ve kararsızlık içinde yaşar. Daha sonra acı durum ortaya çıktığında çocukta, bu sefer bir terk edilme ve dışlanma duygusu ortaya çıkar ve uzman bir psikiyatristin tedavisine muhtaç kalır.⁴⁷ Tabii çocukları bu tür basit ifadelerle aldatmak kolay değildir. Zira onlar, bu tür olaylar karşısında “Eğer babam beni çok seviyorsa, o halde neden bu kadar uzun zamandır geri gelmiyor?” Veya “Eğer babam geri dönecekse, niçin bu insanlar bu kadar ağlayıp duruyorlar ya da üzülüyorlar?” diye bu durumu kabul etmemekte direnir. Şunu unutmamak gerekir ki ölüm, hem yetişkinler hem de çocuklar için gerçek bir durumdur. Bu yüzden de onu fantastik ya da aldatma şeklinde izaha kalkışmak yanlıştır.

Allah onu kendi yanına aldı: Yetişkinlerin bu konuda yapabilecekleri bir önemli hata da, ölen kişinin çok iyi bir insan olduğu ve Allah'ın onu kendisine çağırdığı ve aldığı fikridir.⁴⁸ Bazen yetişkinler çocukların acılarını dindirmek için onlara, onun genç yaşta öldüğünü, bunun nedeninin de iyi bir insan olduğunu ve bu yüzden Allah'ın onu erken yaşta öldürdüğünü söyleyebilirler. Oysa bunu yapmakla yetişkinler çocukların acısını hafifletmemekte, aksine iyilikle genç yaşta ölüm arasında bir ilişki kurmaya neden olmaktadır. İşte böyle bir hatayla karşılaşmamak için, yetişkin kişinin “evet ölen kişi iyi bir insandı ve biz de biliyoruz ki, Allah o insanı mükafatlandıracaktır. Ancak o sırf iyi olduğundan dolayı genç yaşta ölmemiştir,” şeklinde bir izah getirerek, ölümle gençlik arasında bir ilişki kurmaktan kaçınması gerekir.

Erkekler ağlamaz: Diğer bir hata da, özellikle erkek çocuklarına yönelik olarak, “erkekler ağlamaz” diyerek, onların ağlamasına, üzülmesine ve yas tutmasına izin verilmemesidir. Birçokları acılı bir olay karşısında, “tamam, işte sen erkeksin erkekler ağlamaz” ya da “sen büyüksün” gibi laflarla çocukların ağlamasını ve yas tutmasını engellemeye çalışırlar. Oysa bu durum hiç de doğru bir davranış değildir. Zira böyle bir durumda çocukların bir şekilde üzüntülerini

⁴⁷ Walsh, *a.g.e.*, s. 191.

⁴⁸ Bu konuyla ilgili bir örnek için bkz. Hüseyin Peker, *Din ve Ahlak Eğitimi: Psikolojik ve Metodik Esaslar*, Samsun, 1998, ss. 61-62.

gidermelerine imkan tanınmalıdır. Zira sakin olmak, her zaman iyi durumda olmak anlamına gelmez. Eğer çocuklar korkularını kendi içlerinde saklarsa bunun nedeni kendilerini emniyet içinde hissetmemeleridir. Çocukların sessiz kalması belki de korkularını ifade etme yeteneklerinin olmamasındandır. Ancak yetişkinlerin bu gibi durumlarda, çocuklara her şeyin iyi olmadığını, ortada bir üzüntü ve kederin olduğunu nazik bir şekilde söyleyerek, onların bu üzüntü ve kederlerini içlerine atmadan açığa vurmalarına yardımcı olmaları, hiç değilse onların bu üzüntü ve kederlerini açığa vurmalarına engel olmamaları gerekir.⁴⁹

Hastalıktan dolayı öldü: Bazen de büyükler ölen bir kişinin bir hastalıktan dolayı öldüğünü ileri sürerler. Örneğin "anneannen hastalıktan dolayı öldü" demek, belki birçok yetişkin için son derece normal bir ifadedir. Ancak uzmanlar, ölümün bu tür izahının çocukların zihin sağlığı açısından zararlı olabileceğini ileri sürmektedirler. Her ne kadar ölümü bu yolla açıklamak oldukça doğal olsa da, böyle bir izahın çocuklar açısından bazı psikolojik rahatsızlıklara neden olabileceğini de göz ardı etmemek gerekir. Zira çocuklar hastalandıklarında kendilerinin de ölebileceğini düşünebilirler. Çoğu küçük çocuk, kavramsal olarak hastalıkla ölüm arasındaki ilişkiyi anlamayabilir. Çünkü onlar az, orta ya da ağır ve ölümcül hastalıklar arasındaki farkı kavrayamayabilirler. Sonuç olarak, hasta olma ve ölüm ilişkisi sadece çocuğun zihninde ölüm korkusunun yoğunluğuna hizmet eder.⁵⁰

Yukarıda zikrettiğimiz hususlar sevilen bir kişinin ölümü halinde yapılmaması gereken davranış türleriydi. Bir de yapılması gereken bazı hususlar vardır, şimdi de onları incelemeye çalışalım.

Ölüm hakkında bilgilendirmek: Uzmanlar yakını kaybeden bir çocuğun ölümüyle ilgili sordukları sorulara yetişkinlerin sabırla cevap vermeleri gerektiğini ifade etmektedirler. Hatta böyle bir kriz anı beklenmeden "öğretilebilir anlar" kollanarak, kitaplardan, hikayelerden ve diğer materyallerden ve tabiattaki diğer canlılardan hareketle, ölüm olayının çocuklar tarafından paylaşılması ve ölüm hakkında doğru bilgiler edinilmesi sağlanabilir. Yine çocukların ölümle ilişkin soruları karşısında dürüst davranılmalı ve onlara mümkün olduğunca doğru cevaplar verilmelidir. "Sen henüz küçüksün bu konuları anlamazsın," gibi bahanelerle bu önemli konu savsaklanmamalıdır.

Çocukların ölüm hakkındaki tepkilerini yakından inceleyen psikologlar onların temelde üç noktada aydınlatılması gerektiğini

⁴⁹ Wolpe, *a.g.m.*, ss. 193-195.

⁵⁰ Walsh, *a.g.e.*, s. 190.

savunmaktadırlar. 1) Ölüm nedir? 2) İnsanları ölüme sevk eden nedenler nelerdir? 3) İnsanlar öldüğünde ne olur?⁵¹ Çocukların bu sorularına doğru ve yeterli cevap verebilmek için, her şeyden önce oldukça sabırlı ve iyi bir dinleyici olmak gerekir. Bazen bir hayvanın ölümünden bahsetmek ölüm tecrübesinin daha somut ve anlaşılır hale gelmesini sağlayacaktır. Ancak onlara gereğinden fazla bilgi vermekten kaçınmak gerektiğini de hiç akıldan çıkarmamak lazımdır.

Ölüm hakkında çocuklara verilecek temel anlayışlar şunlardır: “Ölüm hayatın bir parçasıdır.” “Ölüm, vücudun temel fonksiyonlarını yitirdiği an gerçekleşir.” “İnsanlar ölen bir kişiye karşı farklı şekillerde reaksiyonlar gösterirler.” “Ölüm gelişim sürecinin son basamağıdır.” Elbette, tüm bunlar çocukların gelişimsel ve zihinsel özelliklerine ve ölümle ilgili olarak sordukları muayyen sorulara göre ayarlanmalıdır. Örneğin çocuklar “benim kedim niçin öldü,” “erkekler de ölen kişiye ağlar mı?” ya da “bir kişi öldüğünde mezarda ne olur?” gibi sorular sorabilirler. Bu durum karşısında onlara ölüme ilişkin bilimsel ve teknik bilgiler verme yerine, gerçek bilgiler verilmelidir. Bununla birlikte bilişsel öğretiye hislerin de dahil edilmesi unutulmamalıdır. Aslında çocuklar kendi aralarında ölümle ilgili doğru ya da yanlış pek çok şeyi zaten konuşurlar. Özellikle bu gibi durumlarda ya da soru sorduklarında, yetişkin kişiler bunu bir fırsat bilerek, çocuklara doğru bilgiler vermeye çalışmalıdırlar.

Çocukların acıyı ifade etmelerine imkan tanımak: Daha önce de belirttiğimiz gibi, geçmişte ölüm olayı çoğunlukla ev ortamında herkesin gözü önünde gerçekleşip pek çok kişi de onu tecrübe ederken, günümüzde ölüm olayına sanki bir tabu gibi davranılmakta, bu yüzden de bazı aileler özellikle çocukların etkilenmemesi için onları uzak yerlere göndermektedirler.⁵² Her ne kadar bu uygulama başta iyi gibi görünse de, çocuk ne kadar uzağa gönderilirse gönderilsin, bir gün bu acı gerçekle yüz yüze gelecektir. Diğer önemli bir husus da, çocuk ailesiyle birlikte ölen kişiye karşı duygularını ifade etme ve üzüntülerini paylaşma fırsatından da mahrum kalacaktır ki, bu durum çocuğun geleceğinde daha olumsuz bir etki bırakabilecektir.

Diğer taraftan çocukları olsun yetişkinleri olsun, bir şeyden uzak tutmaya çalışmak, onları daha fazla o konuda meraklı olmaya iter. Bu yüzden çocukları cenaze evlerini ziyaretten alıkoymak ya da sevilen bir kişinin ölümünden onları haberdar etmemeye çalışmak, gerçekte var olmayan bir ölüm korkusu da yaratabilir. Eğer çocuk ölüm olayından haberdar olup, cenaze merasimine katılırsa, o zaman

⁵¹ Walsh, *a.g.e.*, s. 191.

⁵² Kawagoe, *a.g.m.*, s. 42.

çocuk hem ağlamak suretiyle kendini boşaltmış olur, hem de ölümle ilgili olarak merak ettiği soruları varsa, onları anlamasına ve öğrenmesine bir imkan hazırlanmış olur.

Psikolog ve psikiyatristler ağlamayarak acısını ifade etmeyip metanetini korumanın daha sonraki dönemlerde ciddi psikolojik sorunlar oluşturacağına dikkat çekmektedirler. Bu yüzden belli bir yaş dönemine sahip olmak oldukça önemlidir. Dolayısıyla çocuğun yakınlarından birisi öldüğünde, yetişkinlerce hüznün ve kederini bir şekilde ortaya koymasına imkan tanınmalı, hatta teşvik edilmelidir. Yakınlarını kaybeden kişinin bu kederli süreci duygusal boşaltımla geçirmesi normal bir düzene tekrar gelebilmesi için önemlidir. Böyle bir durumda çocukların tepkisi farklı farklıdır. Bazı çocuklar ölen kişiyle birlikte yaşadığı hoş ve nahış durumları tekrar gözden geçirmek ister. İşte bu noktada onun başkaları tarafından dinlenmeye ihtiyacı vardır. Bu, çocuğun kederli sürecinin tamiri için önemli bir aktivite olup, hem aile fertlerinin hem de okulda öğretmenin bu durumu teşvik etmesi gerekir. Diğer bazı çocuklar da hüznün ve kederlerini doğrudan sözel olarak ortaya koymak yerine, onu dış durumlara aksettirmeye çalışır. Bu ise şüphesiz çocuğun daha da saldırgan olmasına neden olabilir.⁵³ Ama sonuçta çocuğun ölen kişiye karşı tepkisi ne olursa olsun, o tepkilerini boşaltmaya imkan verilmelidir.

Cenazeye katılmalarına imkan tanımak: Acaba çocuklar çok sevdikleri yakınlarının cenaze merasimine katılmaları gerekir mi? Psikologlar bu konuda kesin bir şey söylememektedirler. Aslında çocukların cenaze merasimine katılıp katılmamalarına karar verme birtakım şartlara bağlıdır. Muhtemelen bunlardan en önemlisi çocuğun bireysel yapısıdır. Bu durumda çocuğun duygusal hazırlanış bulunuşluluğu son derece önemlidir. Örneğin bazı çocuklar ölü kişiyi tabutta görebilme cesaretini gösterebilirken, bazı çocuklar bu durumdan son derece korkabilirler. Burada aile bireylerine düşen görev, çocuğun bu tecrübeyi yaşamasından sonraki durumudur. Bu durum gerçekten çocuk için iyi mi olacak, yoksa gelecek sorunlara bir kaynak mı teşkil edecektir? Biraz da buna karar verecek olan aile bireyleridir.

Bazen aile büyükleri çocukları cenaze törenlerine katılmamaları yolunda onları engellemeye çalışırlar. Oysa bu durum bazen çocukları zorla cenaze törenine göndermek kadar zararlı sonuçlar doğurabilir. Bazıları da eğer çocuk aile üyelerinden birisiyse, onun da bu törene katılması gerektiğine inanırlar. Ancak burada belki yapılması gereken, çocuğa yetişkinlerce kısaca bilgi vererek onları bu törene hazırlamaktır. Çocuğa böyle bir bilgi verildiğinde, gidip git-

⁵³ Walsh, *a.g.e.*, ss.178-188.

meme konusunda doğru bir karar verebilir. Lakin gitmek istemeyen çocukları zorla götürmenin sakıncaları olabileceği gibi, gitmek isteyen çocukları da engellemek bir o kadar hatalı olacaktır.⁵⁴

Bununla beraber çocuk psikologlarının ittifak ettiği bir husus vardır ki, bu da yedi ve ileriki yaşlardaki çocukların cenaze törenine katılmalarının teşvik edilmesi, ama asla zorlanmamasıdır. Ölen bir kişiyi seyretmeleri, cenaze ve diğer törenlere katılmaları, onların ölüm olayının hayatın gerçek yönlerinden birisi olduğunu anlamaya sevk eder.⁵⁵ Bu törene katılmakla onlar ölümün nasıl bir son olduğunu görecektir ve sevdikleri kişiye karşı son görevlerinin yapmış olduklarıdır. Bu görev yetişkinler için olduğu kadar, çocuklar için de önemli bir görevdir.⁵⁶ Çocuklar cenaze törenine katılmakla yaşam, inanç ve ölüm arasındaki karmaşık ilişkiyi görmüş olacaklardır. Yine onlar orada din adamlarının ölen kişiye karşı yaptığı dini görevleri görerek, dinin insan hayatındaki önemini idrak edeceklerdir.

Ölümle çocuğun ilgisinin olmadığını bildirmek: Böyle bir olay karşısında yetişkinlerin yapabileceği en önemli katkılardan birisi de, çocuğun bu ölümle herhangi bir ilişkisinin olmadığını fark ettirmektir. Bazen çocuklar evde bir kedi ya da kuş öldüğünde, bir şey yapıp ya da yapmama konusunda kendilerini sorumlu tutabilirler. Aynı şey ölen kişi için de geçerlidir. Onlar çok yakınları da olsa bazı kişilere düşmanca ya da kötü duygular besleyebilirler. İşte kendileri hakkında olumsuz duygu besledikleri kişi öldüğünde de, bu konuda kendi hata ve sorumlulukları var mı diye düşünebilirler. Çocuklar için böyle bir düşünce son derece zararlıdır. Onlara bu konuda öğretilecek şey, kötü düşüncelerin insanların ölümüne neden olmayacağıdır. Ölümün, dünyanın kaçınılmaz bir düzeni olduğu ve bizim düşüncelerimizin diğer insanlara zarar vermeyeceğinin öğretilmesi gerekir.

Çocukların dini duygularından istifade etmek: Her ne kadar psikoloji ve psikiyatri tanatoloji (thanatology) alanına önemli katkılar sağladıysa da, son zamanlara kadar ölümün etkisine ilişkin manevi ve dini değişiklikler ihmal edilmiştir. Bunda, Watson'un davranışçılığı ile Freud psikanalizi önemli rol oynamıştır. Bilindiği gibi Watson'un davranışçı teorisi psikolojik çalışmalardan zihinsel durumları, bilinci ve tecrübeyi dışlarken, Freud da dini ve manevi konularla kompulsif (compulsive) düzensizlik arasında bir benzetme yaparak, dini inançları acizlik ve güvensizlik hissine bir çare ve çocuksu bir konu olarak görmüştür. Ancak son otuz senedir, "bilişsel

⁵⁴ E. Mansell Pattison, *The Experience of Dying*, New Jersey, Prentice-Hall, 1977, s. 20; Walsh, *a.g.e.*, ss. 189-190.

⁵⁵ Adams ve Arkadaşları, *a.g.m.*, s. 451.

⁵⁶ Wolpe, *a.g.e.*, s. 200.

devrim” (cognitive revolution) kavramının da ortaya atılmasıyla psikoloji konu alanları epeyce genişlemiştir.⁵⁷

Artık bugün birçok psikolog ve psikiyatrist eserlerine ruh, yaşamın anlamı, ve dini inançları da dahil etmektedirler.⁵⁸ Dolayısıyla insanların ölüme ya da herhangi önemli bir kayba karşı tepkilerini doğru olarak anlayabilmek için, onların dini ve manevi ilgilerinin de bilinmesi gerekir. Özellikle bu gibi ortam ve durumlar, çocuklarla ahiret hakkında konuşmak için bulunmaz bir fırsattır. Çocuklarla ahiret ya da öbür dünya hakkında konuşmak demek, sözün cennet ve cehenneme gelmesi demektir. Zaten çocuklar kendi mantık dünyaları çerçevesinde, iyilerin cennete gitmesi kadar, kötü insanların da cehenneme gitmesi gerektiğini bilirler ve düşünürler. Burada yetişkinlere düşen görev, çocukları cehennem ve cehennem azabıyla korkutmamaktır. Bazen çocuklar olur olmaz eylemleri yüzünden cehenneme gidip gitmeyeceklerini sorarlar. Yetişkinlerin burada yapması gereken şey, onların cehenneme değil, her türlü nimetleri içeren cennete gideceklerini söylemektir. İkinci olarak, çocukları yaptıkları yanlış davranışları sonucu bir suçluluk duygusu içine itme yerine, onlara Allah’ın affetme ve rahmetinden bahsetmek çok daha uygun olacaktır. Çocuklara herkesin yanlış ve hata yapabileceği, önemli olanın bu tür kötü davranışlar üzerinde ısrar etmemek olduğu hatırlatılmalıdır. Çocuklara bu ruh ve düşünce de verilerek ölen kişinin cennete gittiğini orada nimet ve mükafatlar içinde olduğunu anlatmaya çalışmak gerekir. Çocuklara bu konu anlatılırken, dini bağlamda kullandığımız “ruh” kelimesi de yardımcı olabilir. Ancak bu konuda çocukların yaş durumlarına da dikkat etmek gerekir. Zira 5-6 yaşındaki çocuklar ruhu maddesel bir öz olarak anlayabilirler. Dolayısıyla önce bu düşüncenin düzeltilmesi gerekir.⁵⁹

Bu alanda yapılan tecrübi çalışmalar da yukarıdaki düşünceleri doğrular niteliktedir. Pagnin ve Vianello’nun yaşları 6-11 arasında değişen 180 çocuk üzerinde, ölümden sonraki hayat hakkında yaptıkları araştırmalarında, genel olarak çocukların cehennemden ziyade cennet hakkında konuştuklarını ortaya koymuşlardır. Hatta dürist olmayan bir kişinin ölümden sonraki durumuna ilişkin bir hikayeyi tamamlamaları istendiğinde bile, onlar hala cehennemden çok cenneti zikretmişlerdir. İşin daha da ilginç yanı, 8-9 yaşından sonraki çocuklardan bazılarının cehennemi tamamen inkar etmeleridir. Dinin cehennemi doğruladığı fikri çocuklar tarafından tartışılmış ve

⁵⁷ Marrone, *a.g.m.*, ss. 495-496.

⁵⁸ Charlotte Bühler, Patricia Keith-Spiegel ve Karla Thomas, “Developmental Psychology,” *Handbook of General Psychology*, ed. Benjamin B. Wolman, New Jersey, Prentice-Hall, 1973, s. 897; Marrone, *a.g.m.*, s. 496.

⁵⁹ Vianello ve Arkadaşları, *a.g.m.*, s. 72.

cehennem olgusu pek kabul görmemiştir. Bunun da nedeni Allah'ın ceza veren bir varlık olmasından ziyade, mükafatlandırılan ya da affeden bir yargıç olarak kabul edilmesi olabilir.⁶⁰

İster yetişkinler, isterse çocuklar olsun, böyle acılı ve kederli bir durumda ölen kişilerin cennete gideceği ve bizim de bir gün onlarla buluşacağımız fikri onları bir nebze olsun rahatlatılabilir. Ancak diğer durumlarda olduğu gibi bu konuda da, çocuğun zihinsel ve duygusal gelişimi, soruları ve ilgileri daima göz önünde bulundurulmalıdır.

Sonuç

Bir bilim dalı olarak kuruluşundan itibaren, Din Psikolojisi alanında çocukların dini duygu ve düşünce gelişimlerine ilişkin çeşitli çalışmalar yapılmasına rağmen, çocukların ölüm anlayışları, ölümün çocuklar üzerindeki etkisi ve ölüm eğitimi gibi konular üzerinde pek araştırma yapılmamıştır. Ancak son otuz senedir bu tür konular gündemde olmuştur. Oysa ister yetişkin isterse genç ve çocuk olsun, insanları en çok etkileyen olaylardan bir tanesi de hiç şüphesiz ölüm olayıdır. Ölüm olayı özellikle çocuklar için son derece önemli bir olay olup, gerekli eğitici ve öğretici tedbirler alınmadığı takdirde, olumsuz etkileri hayat boyu devam edebilecektir.

Çocukların ölümü algılama biçimleri onların diğer soyut kavramları algılama biçimleri gibi birtakım durumlara bağlıdır. Bunların başında çocukların yaşı, cinsiyeti, duygusal gelişimi, çevresi, bu konudaki tecrübeleri ve hakim olan örf ve adetler gelmektedir. Ancak tüm bunlardan da önemlisi, onların zihinsel ve duygusal gelişim süreçleridir. Dolayısıyla çocuklar belli bir yaşa gelinceye kadar tam olarak ölümü ve ölüme ilişkin bazı temel alt kavramları anlayamazlar.

Çocukların ölümü algılama biçimleri kadar onların ölüm eğitimleri de oldukça önemlidir. Eğer ölüm, hayatın kaçınılmaz bir sonucu ve evrensel bir olgu ise, bundan kaçınmak mümkün değildir. Dolayısıyla böyle önemli bir olayı inkar etmek ya da görmezlikten gelmek de çözüm değildir. O halde ölümden çok daha olumsuz olarak etkilenebilecek olan çocukların ölüm eğitimine gereken dikkat gösterilmelidir. Ölüm eğitimi bugün başta ABD olmak üzere birçok batı ülkelerinde ya örgün eğitim kurumlarında, ya da hastanelerde uzman kişiler veya din adamları tarafından dini danışmanlık kapsamında verilmektedir. Elbette ölüm eğitiminde dinin ve din adamlarının önemli bir rolü vardır ve olmalıdır da. Ancak bu eğitimi kim verirse versin, birtakım hususlara da dikkat etmeleri gerekir. En ba-

⁶⁰ Vianello ve Arkadaşları, *a.g.m.*, s. 72.

şında ölüme, kaçınılması ya da konuşulmaması gereken bir olgu olarak değil, hayatın bir gerçeği olarak bakılmalıdır. Dolayısıyla bu bağlamda çocukların zihinsel ve duygusal gelişim basamakları da dikkate alınarak, onlara ölüm hakkında doğru bilgi vermek, acı ve kederlerin paylaşılmasına fırsat tanımak ve dini duygu ve düşüncelerinden istifade etmek gerekir.

THE EFFECTS OF DEATH EVENT ON CHILDREN AND “DEATH EDUCATION”

ABSTRACT

Although Psychology of Religion has researched religious thinking, feelings and development of children since the beginning of twentieth century, it has neglected children's understanding of death, its effects on children and death education. Psychology has focused on death education just for the last thirty years. In fact, one of the most important events in lives of human beings that affects deeply on them is the event of death. This situation is more important for children, and if some educational remedies are not taken, its negative effects on children can continue for lifelong.

The children's understanding of death depends on some variables as well as their understanding of other abstract matters. Among these, age, sex, intellectual and emotional development, environment, some prevailing traditions in the society, and experiences of children are important factors. However, the most important of these factors is their intellectual and emotional development.

It is also a fact that death education is important as well as the understanding of death. Special counselors have offered people death education in either hospitals or educational settings in the western countries. However, this topic is a very new one in many countries including in our country. This article attempts to focus on death education of children and includes children's understanding of death, effects of death on children, and various teaching methods of death.

Key Words: Death, death education, children, religious education